

ברכת "שלא עשני אשה"

האם יש אלטרנטיבה?

חגי בן-ארצי

ברכת "שלא עשני אשה", שנאמרת בברכות השחר, היא אחת הברכות הבעייתיות ביותר בסידור, שהרי היא משקפת לכאורה את תפיסת האשה כנחותה מן הגבר. כך גם הבין את רוח הברכה אבודרהם, שכותב בפירושו על ברכת "שעשני כרצונו", שהיא הברכה שהאשה מברכת: "והנשים נוהגות לברך במקום 'שלא עשני אשה' - 'שעשני כרצונו', כמי שמצדיק את הדין על הרעה הבאה עליו". וכן גם בעל "הלבוש" בפירושו על הסידור: "שאע"פ שיש לה מעלה וחשיבות, מ"מ אינה חשובה כמו הזכרים בישראל". שתי הברכות נתפסו איפוא כמשלימות זו את זו: הגבר מתפאר בכך שאינו אשה, ואילו האשה משלימה עם מעמדה הנחות. בעידן של תפיסה שוויונית של האשה לא רק מבחינת תפקידיה אלא בעיקר מבחינת ערכה, יש המתקשים לקבל ולהזדהות עם ברכות אלה. האם יש להן אלטרנטיבה המעוגנת במסורת ההלכה?

הברכה המקבילה לברכת "שלא עשני אשה" היא ברכת "שלא עשני גוי", שמעוררת בעיה דומה. ומעניין, שלגבי ברכה זו אנחנו מוצאים מחלוקת. בתוספתא ברכות, פ"ו, י"ח (עמ' 38, במהדורת ליברמן) אומר ר' יהודה: "שלוש ברכות חייב אדם לברך בכל יום: ברוך שלא עשני גוי, ברוך שלא עשני בור, ברוך שלא עשני אשה. גוי, שנאמר: 'כל הגויים כאין נגדו, כאפס ותהו ונחשבו לו'. כלומר, ברכת "שלא עשני גוי" מבטאת יחס שלילי אל הגוי שמוגדר עפ"י הפסוק בשיעיהו "כאין וכאפס". היהודי מברך על שזכה להתעלות מעל למדרגתו הנמוכה של הגוי. (ר' יהודה, כמובן, מוציא את הפסוק מפרשטין, שהרי הפסוק מדבר על אפסותו של האדם מול האלוקים, ובמובן זה בני-ישראל הם כמו הגויים). ניתן לחזק פרשנות זו כאשר משוים נוסחה זו של ר' יהודה עם אמרתו במסכת סנהדרין, דף נ"ט, ע"א: "גוי שעסק בתורה - חייב מיתה". אימרה זו מפקיעה את הגוי מן התרבות הרוחנית של התורה וממילא הוא נחות כלפי היהודי.

לעומת זאת, אנחנו מוצאים בתלמוד נוסח שונה לחלוטין של הברכה. "ר' מאיר אומר: חייב אדם לברך שלוש ברכות בכל יום, ואלו הן: שעשני ישראל, שלא עשני

אשה, שלא עשני בור" (מנחות, דף מ"ג, ע"ב). כלומר, במקום הנוסח "שלא עשני גוי" הוא משתמש בנוסח "שעשני ישראל". דומה, שההבדל בנוסח הוא משמעותי ביותר, שהרי את הנוסח של ר' מאיר אין לפרש כיחס של זלזול כלפי הגוי, אלא כמשקף את השמחה וההודאה על ההוויה היהודית בלי להיכנס כלל להשוואות עם הגוי. מסתבר שיש כאן עמדה ערכית שונה כלפי הגוי. הדברים משתלבים עם דבריו של ר' מאיר בתלמוד: "ר' מאיר אומר: מנין שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול, שנאמר: 'אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' - כוהנים, לויים וישראלים לא נאמר אלא האדם" (סנהדרין, דף נ"ט, ע"א). עמדתו של ר' מאיר, המשייכת את הגוי אל עולם התורה והרוח, איננה מאפשרת לו א"כ להתייחס אליו בזלזול ובהתנשאות, ועל כן הוא משנה את נוסח הברכה באופן שיתן ביטוי חיובי לשמחת הקיום היהודי ולא ביטוי על דרך השלילה.

מהלך דומה ניתן לעשות גם ביחס לברכת "שלא עשני אשה". במשך דורות רבים היתה האשה מנותקת לחלוטין מעולם התורה והרוח, ועל כן ניתן היה לראותה כיצור נחות. עמדתו של ר' אליעזר (סוטה כ"א, א'), ש"כל המלמד את ביתו תורה כאילו מלמדה תיפלות" התקבלה בכל הספרות של הפוסקים הקלאסיים. בדורות האחרונים הלכה וכבשה לה מקום עמדתו של בן-עזאי (שם), ש"חייב אדם ללמד את ביתו תורה". גדולי הפוסקים, כמו למשל ה"חפץ חיים" והרב ויינברג בעל "שרידי אש" הסכימו, שעל האשה לעסוק בתורה בצורה אינטנסיבית לצורך עיצוב אישיותה הדתית. יותר ויותר נשים נכנסו לפעילות בתחומי הרוח, המדע, החברה ובהדרגה גם בעולם התורה. על רקע זה מתבקש המהלך שעשה ר' מאיר לגבי ברכת "שלא עשני גוי" גם לגבי ברכת "שלא עשני אשה".

מי שרואה את האשה כשייכת לעולם הרוח, קשה לו להשתמש בנוסח היכול להתפרש כביטוי של זלזול והתנשאות, ודומה שיש מקום להמירו בנוסח המקביל לזה של ר' מאיר. ניתן להוסיף על הנוסח של ר' מאיר את המילה בן ("שעשני בן ישראל") או בת ("שעשני בת ישראל"), ובאופן זה לתת ביטוי הן לעקרון השוויון והן לשמחה על השונות. האיש והאשה שווים הם בערכם ובמעמדם לפני ה', אך כל אחד מהם שונה מזולתו במבנהו הביולוגי ובעולמו הנפשי, ועל כן כל אחד מהם נותן תודה. יש כאן הודאה על המיוחד שבכל מין, אבל אין כאן לא זלזול ולא התנשאות.

מקוצר היריעה אין מאמר זה עוסק בשאלה ההלכתית הכוללת של חידוש נוסח של ברכה. מובן כי הדיון הקצר שהוצג כאן אינו אלא בגדר הצעה ומצע לדיון הלכתי ורעיוני נרחב יותר.